

(ПРЕД)РЕВОЛУЦИОНАРНИ ДУХ У ДИДРООВОЈ ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ

Циљ овог рада је да се сагледа ангажман Денија Дидроа (Denis Diderot, 1713–1784) као француског просветитеља, философа и директора *Енциклопедије*, а што га, на изванредан начин, чини духовним и интелектуалним претечом Француске револуције из 1789. Задатак *Енциклопедије*, највећег пројекта француског просветитељства, којим је Дидро руководио пуних двадесет година, био је ширење знања и светлости разума, борба против догми, лажног морала и система ауторитарне власти. Дени Дидро био је притваран због свог књижевно-политичког ангажмана; штампање *Енциклопедије*, у којој Црква, а самим тим и држава, виде највећег непријатеља, било је забрањивано.

У раду ће се приказати Дидроова просветитељска активност кроз одабране чланке из *Енциклопедије*. За многе теоретичаре и историчаре књижевности период када су њени томови штампани, културолошки и идеолошки, схвата се као период припреме Француске револуције, када су зачете њене основне идеје. Затим, осврнућемо се и на Дидроов роман *Редовница (La Religieuse, 1796)* који је због антиклерикалног става управо био популаран за време Револуције.

Кључне речи: Дидро, просветитељство, *Енциклопедија*, Француска револуција, разум, етика, антиклерикализам

1. Епоха француске просвећености

Када се из угла данашњице осврнемо на француски 18. век, на епоху просветитељства, можемо уочити да је овај период био прекретница за даљи развој европске цивилизације уопште. Први знаци промена, у односу на претходну епоху 17. века, која је политички обележена апсолутистичком владавином Луја XIV (Louis XIV), могу се осетити већ крајем 17. века, а резултат тих промена, пре свега у политичком смислу, огледаће се век касније у Француској револуцији. Да би се одиграла велика револуција, каква је била француска буржоаска, били су неопходни ангажмани из различитих друштвених миљеа. Друштвено-политичка и ин-

¹ milannjanjic@gmail.com

телектуална струјања у Француској у деценијама пред Револуцију, како у енциклопедијском и просветитељском ангажовању, тако и у скупштинским дешавањима, припремили су терен за револуционарни покрет. Ентони Грејлинг (Grayling) у студији *Шта је добро? Потрага за најбољим начином живљења* (*What is good? A search for the best way to live*, 2003), назива 18. век веком примена, а не веком открића (ГРЕЈЛИНГ 2007: 159), јер се у 18. веку примењивало оно што је картезијански дух 17. века претходно открио, почевши с Декартом а завршивши с Њутном. Преиспитивање традиције и наметнутих знања, које је Декарт само теоријски довео у питање, у пракси, ипак, он није спровео, и тек ће се у 18. веку десити преокрет у перцепцији стварности на свим пољима, од уметности и наука до морала и политике. У том смислу 18. век био је прекретница за даљи напредак француског друштва. Културолошки – јер су просветитељи својим ангажманом настојали да допру до „обичног“ човека како би му приближили „разасуто знање“, како су га тадашњи мислиоци називали. Политички – јер се подизањем човекове свести ствара мислећи појединац који може да доведе у питање политичке прилике у земљи које директно утичу на његов живот.

Енглески аутор Грејлинг, у поменутој студији, описао је три просветитељства која су се збила у европској историји. То су, према њему, „прво просветитељство“ које припада старој Грчкој, затим, „друго просветитељство“ које припада Италији и хуманистичком покрету ренесанси, док је „треће просветитељство“ у студији приказано као европски покрет који се десио у 18. веку, а у чему предњачи Француска. Поред Грејлинга, просветитељство као европска творевина помиње се и у студији Метјуа С. Андерсона (Anderson), *Европа у осамнаестом веку* (*Europe in the Eighteenth Century 1713–1789*, 1968), који вели да је „просветитељство у разним деловима континента, па чак и међу појединцима у истој земљи, подразумевало врло различите ствари“ (АНДЕРСОН 2003: 445). Међутим, даље се наводи како је „средишња нит просветитељства, његов критички и рационалистички дух, дух интелектуалне слободе, подозрења према традицији и преузетим идејама, презира према разорним заблудима прошлости у основи [је] француског порекла“ (2003: 446).

Епоха француског просветитељства преиспитује до тада неприкосновене ауторитете: државу и цркву. Просветитељи показују отклон према црквеним догмама схоластичког типа и своја истраживања и полемисања агностички заснивају на *разуму* (*la raison*). Међутим, дometи просветитеља у 18. веку, бар на његовом почетку, нису били далеки. Рад просветитеља допирао је тек до уже јавности, а Андерсон износи податак да „од 26 милиона становника у Француској, колико је имала у 18. веку, просвећена јавност вероватно није бројала више од 30.000 до 50.000

људи“ (2003: 469). Обични људи, наставља он, били су обузети „ценом хлеба и потпуно несвесни тога да живе у ери просвећености“ и како су за њих „постојећа власт и друштво били нешто дато и непроменљиво, нешто што се морало подносити“ (2003: 469). Упорни рад просветитеља, како епоха промиче, допире до шире јавности и ствара се тренутак у којем су промене биле могуће, што ће Револуција од 1789. и потврдити.

2. Дух револуције у 18. Веку

Термин „Француска револуција“ (*French Revolution, Révolution française*) први пут јавља се у енглеској штампи и то пре краја јула 1789. године (АНДЕРСОН 2003: 527–528), бележи се у Андерсоновој студији. Према његовој процени, пресудна година у Француској била је 1780. јер је тада „започео процес силовитих промена, које нису ни желели ни предвидели чак ни они који су их покренули, и који ће створити прву праву радикалну републику у европској историји“ (2003: 508). Међутим, кобном догађају који означава почетак једне нове ере у историји европске цивилизације претходио је низ значајних догађаја, који представљају мање импULSE велике Револуције. Ови догађаји који ће се преточити у грађанску побуну на крају 18. века могу се посматрати двојачко: догађаји чисто политичке активности, тј. политичка делања у градским скупштинама, и књижевно-културни догађаји око француских просветитеља, пре свега енциклопедиста, чији домет није био далек унутар француског друштва јер је, како је раније установљено, врло мали број људи знао да живи у епохи просвећености. У *Историји Француске II (Histoire de la France II,)*, француски историчари Лефевр, Путас и Бомон (Lefebvre, Routhas, Vaumont), у поглављу о 18. веку, кроз анализу политичког стања у друштву, настоје да сагледају узроке који су довели до велике Револуције. Као кључни разлози који су утицали на незадовољство грађанства помињу се огромно сиромаштво, парламентарна побуна племства, као и покрајинске побуде; затим, ратови у које је Француска била уплетена у том периоду, а посебно рат за америчку независност (ЛЕФЕВР, ПУТАС и др. 1961: 14).

Оваква ситуација се одражавала на саму структуру француског друштва, а тај „склоп друштва“ у држави која је била подељена на три сталеза (свештенство, племство и Трећи сталез) „од којих су прва два била повлашћена“ није се могао одржати, „и сам по себи је био у противречности с јединством“ – оцењују француски историчари стање њиховог друштва у предреволюционарном периоду (1961: 21). О првом сталезу француски аутори говоре углавном негативно: он је био изузет од

плаћања пореза, штавише, „свештенство је било и политички организовано имало своју скупштину, финансијску управу и судове“ (1961: 21). У оваквој структури у неповољном положају налазио се, наравно, Трећи staleж, те француски аутори издвајају оцену опата Сјејеса (Sieyès), који казује да „тај Трећи staleж значи стварно све, а правно ништа“, и да је то дубоки „разлог што се из племићке револуције ишчаурила револуција Трећег staleжа“ (1961: 25). Трећи staleж био је мешовитог састава, овај термин обухвата „све пучане, од богаташа до просјака; грађанство је представљало само његов мали део, али је оно водило Револуцију и из ње извукло главну корист“ (1961: 25).

На другој страни, паралелно с побунама Трећег staleжа, књижевност води битку с државом и цензуром на другом фронту. Она проналази свој пут у интелектуалним кружоцима, кафеима и салонима. Студија *Културни корени Француске револуције* (*Les origines culturelles de la Révolution française*, 1991), аутора Рожеа Шартијеа (Chartier), настоји да разреши да ли је грађанска револуција у Француској, с краја 18. века, имала своје корене у културолошком животу Француске. Један од кључних појмова с којим полемиче француски аутор у студији јесте „класицистичка интерпретација“ (« *interprétation classique* ») Француске револуције, према којој је управо просветитељство изнедрило Револуцију (CHARTIER 2000 : 16–17). Међутим, пита се француски теоретичар, не изврће ли се редослед догађаја оваквом поставком, и зар не треба размотрити тезу да је, заправо, Револуција створила просветитељство (2000 : 17). Шартије се у свом разматрању надовезује на студију *Интелектуални корени Француске револуције* (*Les Origines intellectuelles de la Révolution française*, 1933), у којој Данијел Морне (Mornet) прави кључну разлику између Октобарске револуције и Француске револуције у томе што су ону у Русији планирали и спровели Лењин и Троцки, док се француска десила без претходно јасно зацртане намере (2000 : 19). Културолошке корене, које Шартије настоји да дефинише, он проналази у Теновој тези према којој они досежу уназад све до епохе француског класицизма. Тенова анализа у студији *Стари режим* (*L'Ancien régime*, 1876), полази од тога, како то бележи Шартије, да је „класицистички дух изнедрио теорију природног човека и друштвеног уговора“, а да је просветитељство касније „заменило апстрактни свет с пуноћом и комплексношћу реалности“, те је „заменејући стварног појединца, какав постоји у Природи и историји, с човеком у општем смислу, класични дух подарио оквир философској мисли и истовремено подрио основе монархије“.²

² « [...] remplaçant l'individu réel, tel qu'il existe effectivement dans la Nature et dans l'histoire, par l'« homme en général », l'esprit classique a fourni son armature à la pensée philosophique en même temps qu'il a sapé les fondements coutumiers et historiques de la monarchie » (CHARTIER 2000 : 21).

Начела која представљају културолошке одлике просветитељства треба потражити у Шартијеовој дефиницији просветитељства. Према њему, просветитељство почива на следећим основним принципима: „критика религијског фанатизма и уздизање толеранције, поверење у истраживање и искуство, критичко преиспитивање свих институција и обичаја, дефиниција природног морала, преобликовање друштвених и политичких веза који почивају на идеји слободе“.³ Све то ће одликовати Дидроа и *Енциклопедију* као његов просветитељски легат.

3. *Енциклопедија*, Револуционарни пројекат 18. Века

Енциклопедија или Образложени речник наука, уметности и заната (*Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*) излазила је у периоду 1751–1772. године, у седамнаест томова *in-folio* текста, једанаест томова илустрација (WILSON 1985 : 61), како пописује амерички дидролог Артур Вилсон (Wilson) у студији *Дидро, његов живот и дело* (*Diderot, sa vie et son œuvre*, 1985). Пјер Лепап (Lepape), француски стручњак за 18. век, у студији *Дидро* (*Diderot*, 1991) забележио је да је било 60 660 написаних чланака (LEPAPE 2000 : 112). Основни циљ *Енциклопедије* био је да на једном месту обухвати, опише и образложи знања из свих области, како и њен поднаслов каже: знања из науке, уметности и заната. Енциклопедијски пројекат представљао је „интелектуално и политичко оружје 18. века“ – према речима Пјера Лепапа, и за њега она је „највећи подухват у сакупљању и ширењу знања који је икад био остварен, од открића штампарске пресе до тада“.⁴ Дијахронички посматрано, ваља размотрити може ли се делање *Енциклопедије* уопште узети као духовна претеча Револуције из 1789. и у којем сегменту се налази њен револуционарни дух.

Француски истраживач Жак Пруст (Proust), на почетку опсежне студије *Дидро и Енциклопедија* (*Diderot et l'Encyclopédie*, 1962), социолошки посматра период када је *Енциклопедија* настајала, као и околности које су окупиле њене сараднике. Надовезујући се на своје претходнике

³ « La critique du fanatisme religieux et l'exaltation de la tolérance, la confiance en l'observation et en l'expérience, l'examen critique de toutes les institutions et coutumes, la définition d'une morale naturelle, la reformulation du lien politique et social à partir de l'idée de liberté » (CHARTIER 2000 : 33).

⁴ « [...] elle s'affirme comme une arme intellectuelle et politique, en même temps que la plus grande entreprise de rassemblement et de diffusion des connaissances jamais réalisée depuis l'invention de l'imprimerie » (LEPAPE 2000 : 308).

koji su razmatrali Dидроа и највећи просветитељски пројекат, Пруст се осврће и на полемику о томе да ли је *Енциклопедија* имала револуционарни карактер. За неке истраживаче, које помиње француски аутор, „она је током Револуције била симбол слободне али умерене политике, али не и у основи револуционарна“.⁵ Слободоумна политика *Енциклопедије* свакако се односи на њену страну у којој се подривају ауторитети државе и Цркве, на њене политичке чланке који су у 18. веку представљали револуционарне идеје. Питање да ли је она до краја била револуционарна или не може се сагледати управо на примеру структуре њених сарадника. Раније поменути француски историчари, у студији *Историја Француске II*, навели су да је Трећи сталеж изнедрио Револуцију, а према Прустовим подацима (PROUST 1995 : 19) већину сарадника *Енциклопедије* чине припадници Трећег сталежа, одакле произилази да су енциклопедисти и касније револуционари дошли из истих друштвених слојева.

Од њеног првог појављивања у 18. веку па до данас, *Енциклопедија* се претворила у институцију, те је Ентони Грејлинг оцењује „спомеником тежњи најоптимистичкијих умова осамнаестог века“ (ГРЕЈЛИНГ 2007: 165). Главни непријатељи амбициозном пројекту, каква је била *Енциклопедија* која је тежила просвећивању народа, огледали су се директно у држави и Цркви, чији је ауторитет био изложен критичком преиспитивању. Грејлинг издваја два разлога зашто је тако: први разлог је тај што је „религија одувек била основна препрека интелектуалном развоју“, а управо је *Енциклопедија* тежила сламању религијских догми и подизању нивоа научне свести; други, тај што религија „није успела да изгради задовољавајуће темеље било морала било праведног друштва“ (2007: 155). Због антирелигијског става који подрива ауторитет Цркве *Енциклопедија* је била забрањивана, штампарије су затваране, а Лепап даље објашњава како је за „Париз и версајски двор она била отров“ и да се због тога њена дистрибуција појачала у провинцији и иностранству (LEPAPE 2000 : 318). Управо се у таквом антиклерикалном ставу *Енциклопедије* види њен предреволуционарни дух, који ће наставити да се шири за време друштвеног и политичког револуционарног превирања који је трајао десет година. У „Проспекту“ (« Prospectus ») из 1750. године који најављује цео пројекат, Дидро износи идеолошки циљ *Енциклопедије*: намера је била да „она постане светилиште које ће људском знању служити као склониште од времена и револуција“ и „да тако учинимо за будуће векове оно за чим жалимо, а што прошли векови нису учинили за нас“.⁶

⁵ « [...] l'Encyclopédie avait été pendant toute la Révolution le symbole d'une politique libérale mais modérée, nullement révolutionnaire au fond » (PROUST 1995 : 38).

⁶ « Que l'Encyclopédie devienne un sanctuaire où les connaissances des hommes soient à l'abri des temps et des révolutions. [...] Faisons donc pour les siècles à venir ce que nous regrettons

Док ће се њен практични циљ огледати у стилу којим је писана – тежња је била да се чланци пишу једноставним језиком, који је лако разумљив свим грађанима, без обзира из које друштвене класе долазе. *Енциклопедија* као највећи пројекат просветитељства дело је велике групе људи, али њен покретач, идејни и духовни творац остаје Дидро. Током 20 година непрекидног рада он се није повлачио због полицијског прогона. Такво залагање које је омогућило штампање њених томова, издваја га и од Даламбера (d'Alembert), који се после неколико година повукао с места другог директора. Док су остали сарадници имали своја тематска поља, Дидро је полемисао о свему, од теологије, философије, политике, до уметности, те је тако довршавао чланке чији су аутори отказивали сарадњу услед страха. Дидроов енциклопедијски ангажман у којем се претискује државно уређење, залагање против деспотизма власти ближе ће се сагледати на примеру чланака: „Политичка власт“ (« *Autorité politique* ») и „Природно право“ (« *Droit naturel* ») који улазе у избор енциклопедијских чланака који је начинио професор Лоран Версини (Versini) за трећи том, од укупно пет, сабраних дела Денија Дидроа.

Један од Дидроових чланака који је допринео томе да се забрани штампање *Енциклопедије* јесте „Политичка власт“, наводи Лоран Версини у *Уводу (Introduction)* за одабране енциклопедијске чланке (VERSINI 1995 : 14). У овом чланку француског просветитеља осећа се дух револуције, тј. дух побуне против политичких ауторитета који ниподаштавају положај појединца у друштву. Дидро ће овај чланак започети реченицом да „ниједан човек није од природе стекао право да управља другим“,⁷ чиме положај појединца у друштвеном уређењу повезује са стањем у Природи. Сваки појединац у Природи је слободан, а слобода за Дидроа (DIDEROT 1995 : 22) је „дар с неба“ (« *présent du ciel* »). Таквим гледиштем Дидро доводи у питање устаљени политички поредак у монархији где је краљ тај који је „богом дан“ да влада на земљи. Имати власт несумњиво значи имати одређену моћ, а моћ која се успостави насилним путем за Дидроа је „узурпација, и траје онолико колико и сила онога који командује потчињенима“.⁸ Слобода је схваћена као врховно начело којим сваки појединац треба да се руководи; притом, то подразумева да се та слобода не злоупотребљава, већ одговорно користи у односу на туђу

que les siècles passés n'aient pas fait pour le nôtre » (DIDEROT 1994 : 220).

⁷ « Aucun homme n'a reçu de la nature le droit de commander aux autres » (DIDEROT 1995 : 22).

⁸ « La puissance qui s'aquiert par la violence n'est qu'une usurpation, et ne dure qu'autant que la force de celui qui commande l'emporte sur celle de ceux qui obéissent » (1995 : 22).

слободу. Из овога проистиче Дидроова дефиниција слободе као „дара с неба“ јер „сваки појединац из исте врсте има право да ужива у њој, чим ужива у разуму“⁹ – те је природно да сваки појединац критички сагледава стварност у којој живи.

Дидроова теорија државе, условно речено, будући да се он није бавио правом и државом и развијао велике теорије као Монтескје или Русо, показује да држава не припада владаоцу, већ да владалац припада држави (DIDEROT 1995 : 24); али је на њему да њоме управља, јер га је она изабрала, те је улога владаоца чисто административна, тј. моћ је само „обнашање власти“ (« *dérôt* »). Дидро признаје да државу треба да води одабрани владар, али не својом вољом већ праведно у односу на подређене, а критичаре који негативно оцењују то што француски енциклопедиста заговара просвећену монархију Пруст подсећа да је „Дидро само казао да је лакше покорити се краљу који има правду уза себе“.¹⁰ У том смислу, Дидро је монархију замислио као уређење које искључује божанско право наслеђивања, како се то решавало у Старом режиму 17. века. Монархија је за Дидроа била заснована на политичком савезу уређеним законом између владаоца и грађана. Из свега овога први енциклопедиста закључује да је за добро уређену државу потребно „проучавање закона, очување слободе, и љубав према отаџбини“, и да то „јесу преобилни извори за све велике ствари и за сва лепа дела“, и да се управо „у томе налази срећа за народе и истинска слава владара који њима управљају“.¹¹ С друге стране, лоше одлике једног друштва долазе из супротних извора: „ласкање, лични интерес и дух сервилности су извор свег зла које погађа једну државу, и свих подлости које је обешчашћују“.¹²

Дидроов чланак, „Природно право“ (« *Droit naturel* »), философски преиспитује човеков живот и настоји да утврди који су оквири људског права у једном друштвеном уређењу и политичком систему. Питање природног права за Дидроа је пре свега етичко питање, стога се овај енциклопедијски чланак ближе одређује одредницом *морал*. Дефиниција природног права једна је од „најважнијих али и једна од најтежих поставки

⁹ « La liberté est un présent du ciel, et chaque individu de la même espèce a le droit d'en jouir aussitôt qu'il jouit de la raison » (1995 : 22).

¹⁰ « [...] Diderot ayant seulement dit que le roi est plus facilement obéi quand il a la justice de son côté » (PROUST 1995 : 354).

¹¹ « L'observation des lois, la conservation de la liberté et l'amour de la patrie sont les sources fécondes de toutes grandes choses et de toutes belles actions. Là se trouvent le bonheur des peuples, et la véritable illustration des princes qui les gouvernent » (DIDEROT 1995 : 25).

¹² « Au contraire, la flatterie, l'intérêt particulier et l'esprit de servitude sont l'origine de tous les maux qui accablent un État, et de toutes les lâchetés qui le déshonorent » (1995 : 25).

које треба одредити“,¹³ истиче француски просветитељ. Лоран Версини (1995 : 14) нас упућује на то да се Дидро, како би разрешио питање природног права, позива на енглеског филозофа Хобса (Hobbes), те енциклопедиста у другом чланку – „Хобизам“ (« Нобисизам ») – преузима дефиницију *природног права* коју енглески филозоф даје у есеју *Левијатан* (*Leviathan*). У том чланку Дидро појам природног права везује за појам слободе и тако се природно право одређује као „слобода да свако искористи своје способности на начин који се чини најприкладим да би се она очувала“.¹⁴ Дакле, као и у чланку „Политичка власт“, и у решавању питања природног права код Дидроа је увек у основи слобода и те се његова разматрања граде почевши од поимања слободе.¹⁵ Даље, у приступу овом проблему, Дидро се дистанцира од Хобсовог гледишта које је утилитаристичко, како га оцењује Версини, те стога француски просветитељ одбија да сложеност питања природног права сведе на „право јачега“ (VERSINI 1995 : 14).

Како би дошао до конкретног закључка, Дидро разматрање природног права започиње питањем „шта је то право?“. Међутим, такав приступ отвара низ других питања. Када француски енциклопедиста дефинише *право* као „основу или главни разлог правде“ (DIDEROT 1995 : 43) то ће отворити питање „шта је то правда?“. Управо је зато тешко одредити шта јесте природно право, јер сваки одговор само отвара ново питање. Због тога Дидро човека и дефинише као „животињу која мисли“ (1995 : 45), која је способна да просуђује и промишља о себи и свом окружењу. У таквом стању у Природи човек који се „повинује само својој вољи непријатељ је људског рода“, те стога Дидро даје предност „општој вољи“ (« *volonté générale* »), при чему су закони намењени да служе свима, а не појединцима (1995 : 47). Посебно место у Дидроовом разматрању заузима појединац који мисли, и Дидро у њега највише верује: „онај који не жели да размишља, одричући се човекове одлике, треба да буде третиран као отприрођен“.¹⁶

¹³ « C’est ici que le philosophe commence à sentir que de toutes les notions de la morale, celle du droit naturel est une des plus difficiles à déterminer » (1995 : 44).

¹⁴ « Le droit naturel n’est autre chose que la liberté à chacun d’user de son pouvoir de la manière qui lui paraîtra la plus convenable à sa propre conservation » (DIDEROT 1994 : 460).

¹⁵ Питање човека и слободе у друштву размотрио је и Русо у *Друштвеном уговору*, специјалиста за Дидроа Жак Пруст управо у овом Дидроовом чланку осећа одређену полемику с Русоовим ставовима. Према њему, Дидро са својом теоријом природног права противречи Русоу: „Слободна воља није оно што разликује човека и животињу, већ способност да се мисли“ [« Ce n’est pas le libre arbitre qui distingue l’homme de l’animal, c’est la faculté de raisonner [...] »] (PROUST 1995 : 386)].

¹⁶ « [...] celui qui ne veut pas raisonner, renonçant à la qualité d’homme, doit être traité comme un être dénaturé » (DIDEROT 1995 : 47).

4. Дидроов романескни антиклерикализам

У претходно анализираним енциклопедијским чланцима приказана је Дидроова „теорија друштвено-политичког уређења“: позиција појединца у друштву и његов однос према одређеном облику политичке власти. Поред тога што енциклопедијски чланци идејно и полички ко-респондирају с идеологијом Револуције, међу њима има и таквих који заступају антиклерикалне ставове и на религију гледају као на празноверје. Дидро у чланку „Нетолеранција“ (« Intolérance ») помиње разлику која се састоји у томе да се толеранција веже за истину, а нетолеранција за лаж, будући да истина захтева преиспитивања, из којих само задобија корист, док их се лаж плаши, јер преиспитивања разобличују њену превару (DIDEROT 1995 : 263).¹⁷ Отуда погубност нетолеранције, коју Дидро убраја у „највеће пошести [своје] нације“ (« un des grands fléaux de ma nation »), јер она, како то енциклопедиста наводи, „ограничава духове“ и „одржава предрасуде“ (1995 : 263).

Поменути енциклопедијски чланак првобитно је био лично писмо које је Дидро упутио свом брату свештенику, што је само један у низу примера који показују да је француски филозоф читавим својим јавним и приватним ангажманом, како на друштвеној сцени тако и у породичном окружењу, једнако у *Енциклопедији* као и у свом књижевном делу, увек наступао просветитељски позивајући се на разум као основно начело сазнања истине, етичког поступања и борбе против друштвене неправде. У таквом духу, и с таквим циљем, написан је и роман *Редовница*, у коме се огледа и енциклопедијски дух побуне, а коју су касније револуционари перципирали као антиклерикалну пропаганду.¹⁸

У роману се осећа револуционарни дух просвећености који настоји да критички сагледа религијски фанатизам и наопаки морал лажних верника у католичкој манастирској заједници. Сузана Симонен (Suzanne Simonin) присиљена је да оде у манастир јер родитељи не могу да је одржавају будући да је плод прељубе своје мајке. Оно шта Дидроова романескна јунакиња осликава јесте право појединца на слободан избор. Како се показало у једном од анализираних енциклопедијских чланака, *слобода* је за Дидроа „дар с неба“ те свако има једнако право на слобо-

¹⁷ Чланак „Нетолеранција“ Лоран Версини уврстио је у трећи том Дидроових сабраних дела под називом „О толеранцији“ (« Sur la tolérance »).

¹⁸ У целости први пут штампана 1796. године, због критике религије и Старог режима *Редовница* је била популарна у револуционарно доба. Дидро је претходно *Редовницу* у деловима објављивао у *Књижевној преписци* (*Correspondance littéraire*), ручно преписиваном часопису који је био за уско одабрану публику, углавном сачињену од Дидроових пријатеља, а којим је руководио Дидроов пријатељ Фридрих Грим (Grimm).

дан избор. Када Сузана на обреду заветовања исказе своје право и каже *не* она се „до краја опире изопаченој етици колектива који слама њену слободу“ (ВУЧЕЉ 2015: 226), како то сагледава Нермин Вучељ у студији *Дидро и естетика* (2015). Штавише, она постаје обележена као „дете греха и друштвено изопштена, што је у складу с институционализованим моралом 18. века, који очито није имао проблема с тим да унизи нечију људскост на основу предрасуда“ (2015: 226). Тако се на једној страни налази манастирска заједница, а на другој појединац који улази у њен систем. Тренутак када започне манастирски живот за Сузану представља почетак којим се преиспитује, критички сагледава „институционализовани морал“, како га Вучељ именује, и опхођење једне религијске институције према појединцу. Сузана, у борби коју је водила на два фронта, прву са собом јер борави присилно у манастиру, а другу против манастирског система, који редовнице третира као робиње, постаје бунтовник, како саму себе назива:

„Неке су се редовнице повеле за мојим ријечима. Ауторитет претпостављених редовница постао је врло ограничен; нису више могле с нама располагати као са својим ропкињама. Није пролазио готово ни један дан без неког скандала. У двојбеним случајевима моје су се другарице обраћале мени, а ја сам увијек била за правила а против деспотизма. Ускоро се чинило да сам бунтовник; можда сам то и била“ (1963: 326).¹⁹

Сузанин бунт ће одјекнути до високо позиционираних људи у католичкој хијерархији, те ће она због непослуха у даљем манастирском животу постати жртва развратних калуђерица које ће је физички и психички злостављати, чак и сексуално насртати. У најтежим околностима јунакиња верује у своје право на слободан избор и управо је та вера окидач који доводи у питање читаву манастирску етику која „појединце морално укалупљује, а емотивно претвара у аутомате“, како се манастирска заједница оцењује у поменутој студији о Дидроовј естетици (ВУЧЕЉ 2015: 227). У једном од философских интроспекција Сузана разматра изопаченост француског друштва тога доба и наводи: „Труде се да нас обесхрабре не бисмо ли се све помириле са својом судбином увиђајући немогућност да је промијенимо. Ипак ми се чини да би у једној држави којом се исправно управља морало бити обратно: да се тешко улази у самостан и да се може лако из њега изићи“ (DIDEROT 1963: 364).²⁰ Управо се супротно десило

¹⁹ « Mes discours entraînaient quelques-unes. L'autorité des maîtresses se trouva très bornée ; elles ne pouvaient plus disposer de nous comme de leurs esclaves. Il ne passait presque aucun jour sans quelque scène d'éclat. Dans les cas incertains, mes compagnes me consultaient, et j'étais toujours pour la règle contre le despotisme. J'eus bientôt l'air et peut-être un peu le jeu d'une factieuse » (DIDEROT 2002 : 304).

²⁰ « On s'occupe à nous décourager et à nous résigner toutes à notre sort par le désespoir de le

Сузани – она је присилно затворена у манастир без икакве могућности да изабере како ће живети. У црквеним круговима на *Редовници* се гледало као на антиклерикалну књигу, међутим то је само један део поруке коју она носи. Артур Вилсон се осврће и на другу страну *Редовнице*. Он наводи да интерес овог романа није толико у томе да се исказе антиклерикални став, колико да се ослика манастирски живот, који крије фрустрације, хистерију и унижава људскост (WILSON 1985 : 322). Управо је Дидро у једном свом писму *Редовници* оценио најстрашнијом сатиром о манастирима која је икада написана (DIDEROT 1997 : 1309).

Дакле, Дидро у овом делу критикује изопаченост друштва које појединца присилно гура на живот који није скројен за њега и приказује како религија није потребна да би се морално поступало, што се види из Сузаниног примера. Заправо, романескна јунакиња показује већи осећај за праву веру и етичност, него особе које представљају цркву и духовну моралност. Својом оштром критиком религијске хипокризије, сама *Редовница* је актуелна и данас, те се поука и лекција које она носи, још од епохе просвећености, читавају и у модерно друштво 21. века.

5. Закључак

Намера овог истраживања била је да се Дидроов просветитељски ангажман у 18. веку, на пројекту *Енциклопедија* и кроз роман *Редовница*, сагледа у контексту надлазеће Француске револуције, која симболично обележава крај једне епохе. Кроз залагање за стални напредак слободомља сваког појединца Дидро спада у ону генерацију француских просветитеља која је развијала идеје на којима се Револуција зачала, чиме они остају духовне претече Француске револуције. Када исказује своје ставове у енциклопедијском чланку, или када пише посвету слободи у *Редовници* и критикује ауторитет Цркве и државе, Дидро не наступа само као полемичар, философ и енциклопедиста, већ, у ширем смислу, и као *политичар* аристотеловског одређења те речи: као државотворно биће, тј. *zoon politikon*. У деветом енциклопедијском тому, у чланку „Либертени“ (« Libertins ») наводи се како је „политика изумела религију да би натерала људе да се покоре законима“, да су приче о рају и паклу само илузије, које служе да заплаше грађане (ЕНЦ. IX 2017 : 476).²¹ Овакав

changer. Il me semble pourtant que, dans un État bien gouverné, ce devrait être le contraire : entrer difficilement en religion, et en sortir facilement » (2002 : 337).

²¹ Навод из деветог тома цитиран је према електронској верзији Дидроове *Енциклопедије* коју су приредили професори Роберт Морисеј (Morrissey) и Глен Роу (Roe) с Универзитета у Чикагу, а цео пројекат је доступан на страници: <http://encyclopedie.uchicago.edu>.

приступ ауторитетима био је слободоуман, у складу с просветитељском максимом која инспирише појединца да се користи сопственим разумом. Управо је антиклерикалан приступ који ослобађа појединца сваке догме један од основних начела Дидроове просветитељске борбе који је делом оличен у *Енциклопедији*, као и у његовим романескним остварењима и философским списима. Тај дух неговао се и за време Револуције, чиме идеолошка веза француског енциклопедисте и Револуције добија потврду управо у његовом просветитељском ангажману.

Литература

- АНДЕРСОН 2003: Андерсон, Метју. *Европа у осамнаестом веку*. Београд: Clio, 2003.
- ВУЧЕЉ 2015: Vučelj, Nermin. *Didro i estetika*. Niš: Izdavački centar Filozofskog fakulteta, 2015.
- ГРЕЈЛИНГ 2006: Grejling, Entoni. *Šta je dobro*. Beograd: Laguna, 2006.
- ЛЕРАРЕ 2000: Lепаре, Pierre. *Diderot*. Paris : Flammarion, 2000.
- ЛЕФЕВР, ПУТАС и др. 1961: Лефевр Жорж, Шарл Х. Путас и Морис Бомон. *Историја Француске II. Књига друга, од 1774. до наших дана*. Београд: Просвета, 1961.
- PROUST 1995: Proust, Jacques. *Diderot et l'Encyclopédie*. Paris : Albin Michel, 1995.
- CHARTIER 2000: Chartier, Roger. *Les origines culturelles de la Révolution française*. Paris : Seuil, 2000.
- VERSINI 1995: Versini, Laurent. « Introduction ». In : Diderot, Denis. *Œuvres – politique, tome III*. Éd. Laurent Versini. Paris : Robert Laffont, 1995, p. 13–16.
- WILSON 1985: Wilson, Arthur. *Diderot, sa vie et son œuvre*. Trad. de l'anglais: Gilles Chahine, Annette Lorenceau, Anne Villelaur. Paris : Laffont/Ramsay, 1985.

Извори

- DIDEROT 1994: Diderot, Denis. « Prospectus » et l'article « Hobissme ». In : Diderot, Denis. *Œuvres – philosophie, tome I*. Éd. Laurent Versini. Paris : Robert Laffont, 1994.
- DIDEROT 1995: Diderot, Denis. *Encyclopédie* : « Autorité politique, Droit naturel, Sur la tolérance ». In : Diderot, Denis. *Œuvres – politique, tome III*. Éd. Laurent Versini. Paris : Robert Laffont, 1995.
- DIDEROT 1997: Diderot, Denis. « Lettre à Meister ». In : Diderot, Denis. *Œuvres – Correspondance, tome V*. Éd. Laurent Versini. Paris : Robert Laffont, 1997, p. 1309.

- DIDEROT 2002: Diderot, Denis. *La Religieuse*. In : Diderot, Denis. *Œuvres – contes, tome II*. Éd. Laurent Versini. Paris : Robert Laffont, 2002, p. 277–428.
- DIDEROT 1963: Diderot, Denis. *Redovnica*. U: Diderot, Denis. *Tri romana*. Prev. Ana Smokvina. Zagreb: Naprijed, 1963, str. 295–463.
- EHIJ. IX 2017: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. « Libertins ». eds. Denis Diderot and Jean le Rond d’Alembert. University of Chicago: ARTFL Encyclopédie Project (Autumn 2017 Edition), Robert Morrissey and Glenn Roe (eds), <http://encyclopedia.uchicago.edu/>. [25. 2. 2018.]

Milan N. Janjić

L’ESPRIT (PRÉ)RÉVOLUTIONNAIRE DANS L’ENCYCLOPÉDIE DE DIDEROT

Le but de cet article est d’analyser l’engagement de Denis Diderot en tant qu’homme des Lumières, philosophe et directeur de l’*Encyclopédie* – ce qui le rend, dans une certaine manière, précurseur spirituel et intellectuel de la Révolution française de 1789. La tâche principale de l’*Encyclopédie*, le plus grand projet des Lumières, géré par Diderot durant vingt ans, a été la diffusion des connaissances et lumières de la raison, la lutte contre les dogmes, la fausse morale des institutions religieuses et le système de gouvernement autoritaire. Cet article propose d’examiner l’activité de Diderot sur deux plans: premièrement, à travers des articles choisis de l’*Encyclopédie* (« Autorité politique » et « Droit naturel ») ; et secondement, à travers l’analyse de *La Religieuse*, qui était très populaire pendant la Révolution pour ces traits antireligieux. Ainsi, l’approche anticléricale, qui libère l’individu de chaque dogme, est-elle l’un des principes de base de Diderot que nous trouvons dans son *Encyclopédie*, ses écrits philosophiques et romanesques. C’est cet esprit, disons pré-révolutionnaire des Lumières, qui a nourri la Révolution française où nous voyons un lien idéologique entre Diderot et la Révolution de 1789.

Mots-clés: Diderot, Lumières, *Encyclopédie*, Révolution française, raison, éthique, anticléricisme